

**ЎРТА АСРЛАРДА НАСАФ ВОҲАСИ ШАҲАРЛАРИНИНГ
ИЖТИМОЙ – ИҚТИСОДИЙ, СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТИ**

Джуроаев Абдисалом Кувондик угли

*Кашкадарё вилояти Қариш тумани 3-сонли техникум тарих фани
укитувчиси . Телифон номер: +998943771999*

Электрон почта: muxlisaochilova21@gmail.com

***Аннотация.** Ушбу мақолада Сомонийлар ҳукмронлиги даврида унинг тасарруфига кирган Насаф воҳаси ва унинг шаҳарлари ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг айрим жиҳатлари тарихий манбалар ва мавжуд илмий адабиётлар асосида ёритилади.*

***Калим сўзлар:** Сомонийлар давлати, Насаф воҳаси, шаҳар ва қишлоқлар, ижтимоий - иқтисодий ва маънавий ҳаёт.*

***Annotation.** In this article, some aspects of the social, economic and spiritual life of the Nasaf oasis of Somonials are illuminated on the basis of historical sources and available scientific literature.*

***Keywords:** The state of Samanid, Nasaf oasis, cities and villages, socioeconomic and spiritual life.*

***Аннотация.** В данной статье на основе исторических источников и существующей научной литературы освещаются некоторые аспекты социальной, экономической и духовной жизни оазиса Насафа и его городов, входивших в его ведение в период правления Саманидов.*

***Ключевые слова:** Состояние Саманидов, оазис Насаф, города и деревни, социально- экономическая и духовная жизнь.*

Сомонийлар сулоласи IX асрнинг биринчи чорагида Мовароуннахр вилоятларини идора қилишни ўз қўлларига олади. IX асрнинг 70-йилларида сиёсий низолар кучайиб, парчаланиш янада авж олади. Фақат Исмоил ибн Аҳмад (847 – 907) давридагина сиёсий тарқоқликка барҳам берилиб, ички ва

ташқи жиҳатдан юксалиш бошланади. Исмоил Сомоний Бухорода ҳокимликни кўлга киритишда, асосан ислом рухонийларига таянган. У ислом динига, рухонийларга ва олимлар фикрларига ҳурмат ва эътибор билан қараган. Бу даврда ҳанафий мазҳабидаги билимдон фикршунослар танлаб олиниб, уларга устодлик рутбаси берилган. Устод, яъни шайхулислом давлат ишларида маслаҳатчилик қилиб энг мушкул муаммоларни ечимини топишга кўмаклашган.

Рус шарқшуноси В.В.Бартольднинг (1869 – 1930) ёзишича бутун Мовароуннаҳрда олимларни донишмандлар деб аташган [1:522]. Бу даврда халқ оммаси осойишта яшаб, хунармандчилик, савдо-сотик тараққий этган. Академик В.В.Бартольд араб муаррихи Муқаддасийга (947 – 1000) таяниб, буни далиллар билан исботлаган ва совун, мато, чироқ, гилам, от-улов, эгар-жабдуқлари, меҳнат қуроллари кўплаб ишлаб чиқарилганлигини қайд этган. Иқтисодий ривожланиш фикр, ҳадис, гуманитар фанлар, Қуръон мутоаласи бўйича олимлар етишиб чиқишига сабаб бўлган.

Сомонийлар сулоласи даврида (865 – 999) Насаф шаҳри анча ривожланган ва ўзига хос маданий марказлардан бирига айланган. Сомонийлар давлати тож даъвогарларининг Насафда туриши ҳам бунинг яққол исботидир. Бу шаҳар Сомонийлар даврида йирик шаҳарлар даражасига кўтарилган ва катта аҳоли манзилларида амал қиладиган алоҳида, хос лавозимлар унда ҳам жорий этилган. Масалан, Абу Али Муҳаммад ибн Жаъфар ал-Вазарий (X аср), Абу Ишоқ ибн Муҳаммад ал-Мастиний (XI аср) лар ҳокимлик қилишган. Шунингдек, қонуншунос аллома Абу Бакр Муҳаммад ибн Сўфён ал-Усбаникасий (986 йилда вафот этган) ҳам Насаф ҳокими вазифасини бажарган [2:308 – 309].

Сомонийлар даврида Насафдан илмли фозил кишилар ва давлат арбоблари етишиб чиқишган. Насаф яқинидаги Ғубдин қишлоғидан чиққан Абу Бакр Муҳаммад ал-Ҳасан ал-Ғубдиний ан-Насафий Самарқанднинг бош нозири бўлиб турган. Насаф шаҳрида бу лавозимни анча вақт Абу Ҳамид

Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Камидодий (903-904) эгаллаган эди. Ундан сўнг бош қози Абу Ишоқ Иброҳим ибн Маъқил ан Насафий бўлиб, у шикоят ва аризаларни ҳам кўрган ва жавоблар айтган.

Насафда Абу Муҳаммад Абдуҳолиқ ибн Яҳё ас-Сарахсий аш-Ширазодий (917) ҳам қонунчиликнинг бош ҳимоячиси вазифасини бажарган [3:134 – 136]. Сўнгги Сомонийлар даврида Насаф шаҳрида Абу Аҳмад ал-Қосим ибн Муҳаммад ал Қантарий Насафий (998 йилда вафот этган) ва Али ибн ал-Ҳусайн Сардорий (980 йилда вафот этган) бош нозирлик лавозимида туришган. Абу Аҳмад Насафий кейичалик Чағониёнда ҳам шу лавозимни эгаллаган. Насафлик уламо, алломалар X – XII асрларда Бухоро, Самарқанд, Марв, Сарахс каби йирик шаҳарларнинг бош қозиси – садрлик лавозимини бажаришган. Насаф мулкида 182 нафар авлиёлар яшаб ўтганлиги манбаларда учрайди. Насаф кейинчалик Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар тасарруфига ўтади. XI асрда Кеш ва Насаф алоҳида вилоят ҳисобланган [4:247 – 248]. Рус қадимшуноси С.К.Кабановнинг маълумотича, қуйи Қашқадарё худудида аниқланган 123 манзилдан 59 таси илк ўрта асрларга тааллуқли бўлиб, қолганларида IX – X асрларда ҳам ҳаёт мавж урган бўлган. Шаҳарларнинг мақоми ҳам муҳим ҳисобланади. Ишлаб чиқариш қуроллари, маданий салоҳият тўпланадиган, ҳунармандчилик, савдо - сотиқ ривожланган аҳоли йиғиладиган йирик манзил сифатида баҳолаш мумкин.

Манзилгоҳда жомеъ масжиди, карвонсарой мавжуд бўлган, ҳунармандчиликнинг 32 тури ривожланган бўлиши лозим. Шундагина бу манзилгоҳ шаҳар мақомини олган. Шаҳар майдони ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Масалан, Кеш 40, Нахшаб 150, Заҳҳоки Марон қалъаси 225 танобдан иборат эди. Манбаларда Насаф 100, Самарқанд 65, Бухоро 35, Термиз 20 гектарни эгаллаганлиги қайд этилган [5:21 – 22]. Қадимшунослар фикрича Насаф шаҳри майдони 70-100 (С.К.Кабанов) баъзан эса 200 танобни (Б.Кочнев) ташкил этган. X - XII асрлар Насафнинг энг гуллаб яшнаган даврига тўғри келган. Бу даврда Кеш таназзулга учраб, Хузур ҳам Насафга тобе эди. Кўриниб

турибдики, Насаф эгаллаган майдон Мовароуннахр ва Хуросоннинг энг йирик шаҳарлари ҳажмидан қолишмаган. Насаф шаҳри кўхандиз, работ ва шаҳристондан иборат эди. Воҳада 20 танобдан 40 танобгача майдонга эга бўлган шаҳарлар кўп бўлиб, Сариктепа, Қўрғонтепа, Тупроқтепаларни бунга киритиш мумкин.

Бу манзилларда асосан ҳунармандчилик тараққий этган эди [6:61 – 62]. IX – X асрларда қуйи Қашқадарёдаги манзилларга Фархуздиза (Парғўза), Кўлбуқатепа, Шайхалитепа, Наймантепа, Олтинтепа, Офуронтепа, Ҳайбартепа, Хонободтепа, Каттатепалар киради. Шунингдек, X-XII асрларда яшашда давом этган қишлоқлар мундарижасини Қўрғонтепа, Қўштепа, Мозортепа, Бобокенттепа, Бойғўндитепа, Поштонтепа, Деновтепа, Ёзтепа сингари обидалар билан ҳам тўлдириш мумкин. Бу манзилгоҳларда X-XII асрларда қизгин ҳаёт давом этган, кулолчилик ривожланган ва аҳоли асосан деҳқончилик билан машғул бўлган. Ўрганилаётган даврда Насаф шаҳри Бухородан Балхга борадиган карвон йўлида Қашқадарёнинг ёқасида жойлашган бўлиб, ўз даврининг муҳим иқтисодий, маданий ва сиёсий марказларидан ҳисобланган.

Ўрта Осиёнинг буюк қомусий олими Абу Райҳон Беруний (973 – 1048) асарида Насаф шаҳри номи тилга олинган. Шунингдек, аллома “Қонуний Масъудий” асарида бешинчи иқлимдаги жойларга тавсиф бериб, “Насаф шаҳри ёки бу Нахшобдир. У (Суғд) нинг чегарасида” деб кўрсатган эди [7:426]. Араб сайёҳлари Насаф шаҳри атрофида бир қанча қишлоқларнинг мавжудлигини қайд қилишган: Базда, Касби, Маймурғ. Булар Насафдан йирик бўлиб, аҳолиси ҳам кўпчилиқни ташкил этган. Рус тадқиқотчиси О.Болшаков ҳисобича Қашқадарё воҳасидаги мавжуд 6 та шаҳардан 2 тасида (Кеш ва Насафда) 30 мингдан 60 минггача киши яшаган. Қолган 4 тасида 5 мингдан 20 минггача, жами 6 та шаҳарда 80 минг киши истиқомат қилган [8].

IX – X асрларда Қашқадарё воҳасининг аҳолиси этник таркиби ҳам бир хил бўлмаган. Кеш ва Насаф вилоятларида туркийзабон аҳоли билан бирга

тожиклар ҳам яшашган [9:210 – 211]. Қишлоқларда араблар ҳам истиқомат қилишган. IX аср бошларида қарлуқ қара хитойлари Мовароуннаҳрни батамом эгаллагач бу ҳудудга кўплаб этник гуруҳларнинг кўчиб келиши тезлашган. Шу даврда Сирдарё соҳилларигача Еттисув ва Шарқий Туркистондан қарлуқ, чигил, холач, арғун, тухси каби этник гуруҳлари ҳам келиб жойлашишган. Уларнинг баъзилари Насаф воҳасига ўрнашиб, маҳаллий аҳолига қўшилиб кетишган [10:184].

IX - X асрларда Насаф шаҳрида қасрлар, работлар, карвонсаройлар, тимлар, масжиду мадрасалар қурилиши авж олган. Бу иморатларнинг аксарият қисми пахса ва хом ғиштдан тикланган. Пишиқ ғишт ҳам иккинчи даражали ўринда турган. Аммо пишиқ ғиштдан иморат қуриш ҳам аста-секин таомилга кира бошлаган. Насаф воҳаси ва унинг пойтахт шаҳри ҳақида араб муаррихлари ва саёҳатчиларининг асарлари ғоят муҳим манба ҳисобланади. Машхур муаррих ва сайёҳ, ҳадисшунос Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний (1113-1167) ўзининг “Китоб ал-ансоб” (“Насаблар ҳақида китоб”) асарини бу соҳадаги энг ноёб манба дейиш мумкин [11:40]. Самъоний XII аср ўрталарида Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Кеш ва Насаф шаҳарларида бўлган. У 1155 йилда бир муддат Самарқандда тўхтаб, Кешда 12 кун, Насафда эса 2 ой яшаган. Олим Кеш ва Насафнинг 85 манзилини тилга олган.

Унга асосланган академик В.В. Бартолд “Мўғул босқини даврида Туркистон” асарида Кеш ва Насафнинг 57 та шаҳар ва қишлоқларини санаб ўтган. Самъоний Насафда 2 ой яшаб, ўз асарида шаҳарнинг маҳаллалари ва теварак – атрофидаги мавзелар ва қишлоқларни ҳам қайд этган. У ўз асарларини ёзишда Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг 2 жилдлик “Насаф ва Кеш тарихи” асаридан унумли фойдаланган. Олим Насафнинг 3 та маҳалласи, 4 та кўчаси, 2 та масжиди, 2 та карвонсаройи, 1 та работи, 1 та минораси ва 1 та дарвозаси ҳақида маълумот берган. У, шунингдек, Насаф вилоятидаги 40 та қишлоқ, 1 та мавзе, 1 та қаср номини ҳам тилга олган [3:100 – 107].

Араб сайёҳи Абул Исҳоқ ибн Муҳаммад ал Форсий ал-Истаҳрий (850-934) Насаф шаҳридаги работ, Самарқанд, Кеш, Нажжория, Губдин каби 4 та дарвозасини қайд этган. Жумладан, Муқаддасий (X аср) эътирофича Насафнинг кўҳандизи бузилган бўлиб, аҳоли жойлашган работ баландликда эди. Шаҳарни дарё кесиб ўтган бўлиб, унинг қирғоғида ҳукумат девони жойлашган эди. Жоме масжиди бозор ёнидаги работда ўрнашганди. Абулқосим ибн Ҳавқал (X аср) “Масолик ул мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар”) асарида Бухоро, Кеш қатори Насаф ҳам Суғд мулкларидан бири бўлиб, махсус девон томонида бошқарилишини қайд этган. У ҳам Насафнинг Нажжория, Самарқанд, Кеш ва Губдин дарвозалари ҳамда шаҳардаги арк харобаси мавжудлиги ҳақида хабар берган.

Олим маълумотича Насаф бозори жоме масжиди билан ҳукумат девони оралиғидаги Губдин дарвозаси яқинида жойлашган эди. Ривожланган ўрта асрларда (VIII – XII асрларда) Қашқа воҳасида аҳоли манзилгоҳлари деҳқончилик ва чорвачилик учун жуда қулай бўлган ҳудудларда анъанавий тарзда тараққий этган. Сунъий суғоришга қулай ҳудудларда янги қишлоқлар пайдо бўлган. Насаф шаҳри атрофида ўрта асрларда аҳоли манзилгоҳлари асосан сув билан боғлиқ ҳудудларда қарор топган эди. Бу даврдаги Қашқа воҳаси иқтисодий тараққиётида унинг турли туманларидаги ўзига хос жихатлари муҳим ўринда турган. Воҳанинг энг серҳосил ва унумдор ерлари унинг юқори қисми Китоб – Шаҳрисабз ҳавзасида жойлашган эди. Бу ҳудудда табиий намлик юқорилиги сабабли суғорма деҳқончилик анча ривожланганди. Қуйи Қашқадарёда эса, аксинча сел сувларига асосланган шартли суғорма деҳқончилик нисбатан кичик майдонларда амал қилинган. Ваҳоланки, тоғ олди ҳудудлари, доимий яйловлари эса лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик учун қулай эди.

Қашқадарё суви етиб келадиган Насаф атрофидаги баъзи қишлоқларда эса полизчилик ва боғдорчилик ривож топган. Ёзма манбаларда VII-VIII асрлар бошларида Қашқа воҳасида буғдой, арпа, тарик, нўхат, ловия, беда, жўхори,

пахта каби ўсимликлар экилган. Шарқшунос А.Ю. Якубовский фикрича, воҳада боғдорчилик, полизчилик ҳам ривож топган, боғларда ўрик, олча, бодом, ёнғоқ ва бошқа мевалар кенг тарқалган, пахтадан турли газламалар тўқилган. Воҳанинг табиий иқлими унинг иқтисодий тараққиётида бош омил эди. VI-VII асрлардан эътиборан қуйи Қашқадарёда сунъий суғориш шаҳобчалари юксалган, пул – моддий муносабатлари йўлга қўйилиб, аҳоли турмуш шароити яхшиланган. Суғорма ва лалми деҳқончилик ривожланган.

Насаф атрофида узумзорлар ва боғлар жойлашган. Боғ, полиз экинлари кудук сувларидан суғорилган. Ёз пайтида Қашқадарё суви Насафдан ўтган (Маймурғ), Бухоро воҳаси сарҳадига йўл олган ва Зарафшонга қуйилган. Сув танқислиги сабабли деҳқонлар ариқлар қазиган, дамбалар солишган, сардобалар қуришиб сел сувларидан унумли фойдаланишган. Қадимшунослар Олтинтепадан буғдой қолдиғини топишди. VI-VII асрларда Нахшабда буғдой етиштирилганлиги муаррих Н.Й.Бичурин ҳам ёзиб қолдирган. Насаф работида IX асрда фойдаланиб келинган ғишт кудукдан олма, қовоқ, қовун, тарвуз, жийда, ўрик, шафтоли, ерёнғоқ, бодом, узум уруғлари топилган. Ялонтепадан шафтоли, тарвуз, қовун уруғлари, Киндиклитепада тарвуз уруғлари учраган. Араб сайёҳлари ҳам Насаф атрофида сара навли узумзорлар мавжудлигини қайд этишган. Воҳада узумдан шароб тайёрлаш йўлга қўйилган. Воҳанинг кўпгина ерларига илк ўрта асрлардаёқ пахта экилган. IX асрга оид Насаф кудуғидан бир чаноқ пахта ва чигитлар топилган.

Пахтадан газламалар ва кийим-кечаклар тайёрланган. Насаф вилояти ерларининг маълум қисми суғорма ҳосилдор ерлар ҳисобланиб, боғлар ва мевазорлар мавжуд эди. Қишлоқлар ерларининг аксарият қисми қор, ёмғир сувларидан суғорилган. Боғ, чорбоғларни суғоришда эса кудук сувидан фойдаланишган. Манбаларга кўра, Қашқадарё ваҳасида 80 минг гектар суғорма ерлар мавжуд эди. 2- 3 кишига 1 гектар ер тўғри келганидан қишлоқ аҳолиси 160 – 240 минг нафар кишини ташкил этган. 80 минг шаҳар аҳолисини ҳисобласак, воҳа турғун аҳолиси сони 280 минг нафар кишини ташкил этган.

Аҳолининг аксарият қисми чорвадор бўлиб, кўчманчи, ярим ўтроқ тарзда ҳаёт кечирган. Чорва учун бепоён чўл, тоғ олди ва тоғ оралиғидаги яйловларга бой эди. Бу қишин-ёзин мол сақлаш ва боқишни тақоза этган. Аҳоли ўтов, капаларда яшашган. Араб муаллифлари асосан шаҳарлар ва йирик қишлоқлар аҳолисини ҳисобга олишган, албатта.

Хуллас, IX – XII асрларда Насаф вилоятидаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларни мухтасар қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Насаф вилояти ва унинг пойтахти Насаф шаҳри ўрганилаётган даврда Мовароуннаҳрнинг йирик марказларидан бири ҳисобланган.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Бартольд В.В. Сочинения. том. II. часть 2. – М.: Наука, 1964. – С. 522.
2. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т.: Фан, 1995. – Б.3 08 – 309.
3. Камалиддинов Ш. “Китаб ал-ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам’ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Т., 1993. – С.134 – 136.
4. Равшанов П. Қарши тарихи. – Т., 2006. – Б. 247 – 248.
5. Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашкадарьи. Труды Института истории и археологии. Вып. 7. – Т., 1955. – С. 21 – 22.
6. Раимқулов А. Жанубий Суғднинг VIII – XIV асрлар даври тарихий топографияси. Тарих фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2018. – Б.61 – 62.
7. Абу Райхон Беруний. Қонуний Масъудий. – Танланган асарлар. V жилдлик.1-китоб. – Т., 1973. – Б. 426.
8. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – М., 1973.
9. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т., 2001. – Б. 210 – 211.

10. Бўриев О. Қарши воҳасидаги этник жараёнлар // Қарши шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. – Қарши: Насаф, 2006. – Б. 184.
11. Бўриев О. Насаф шаҳри муаррих Самъоний наздида // Қарши жаҳон цивилизацияси тизимида. – Қарши: Насаф, 2006. – Б. 40.